טהרה בזמני מצוקה – תופעת מקוואות טהרה במקלטי מצוקים בגליל והדומה לה בארץ בנימין

ינון שבטיאל

מקלטי מצוקים הוא המונח שניתן למערות טבעיות בראשי צוקים נישאים בגליל, רובם ככולם נמצאים סמוך ליישובים יהודיים שנודעו בתקופת ימי הבית השני ולאחריו. התברר שמקלטי המצוקים הללו הוכשרו כמקומות שאליהם נמלטו יהודים בתקופות המצוקה שנודעו בעיקר בתקופת החשמונאים ועוד יותר לאחר הכיבוש הרומי. המקבילה המוכרת יותר למונח זה היא 'מערות מפלט' – שם שניתן למערות הטבעיות שאף הן התגלו ברובן בראשי צוקים תלולים, אך הן מרוכזות בארץ יהודה ובנימין. למערות המפלט אין זיקה ליישובים, ועל כן המונח 'מקלטי מצוקים' מאפיין את עובדת סמיכותן של המערות הטבעיות ליישובים שמהם נמלטו היהודים שהכשירו את המערות כמקלטים (שבטיאל 2009א; 2011ב, 45–50).

בסקרים נרחבים, שנעשו על ידי ועל ידי ולדימיר בוסלוב מהמרכז לחקר מערות (מלח"ם), תועדו עד כה למעלה מאלף מערות שעברו הכשרה לצורך קליטתה של אוכלוסייה יהודית בעיקרה. הן הממצא הנומיסמטי והן חלק ניכר מהממצא הקרמי מעידים שהכשרת המקלטים, ובוודאות השימוש בהם, נעשו בעיקר בתקופות ההלניסטית, הרומית הקדומה וגם המאוחרת. מקלטי מצוקים התגלו מהר ברניקי, הסמוך לטבריה הקדומה בגליל המזרחי התחתון, ועד למצוקים של נחל כזיב, הסמוכים ליישוב קצטרא דגלילא בגליל המערבי העליון (שבטיאל 2009ב, 41–72, 201–241).

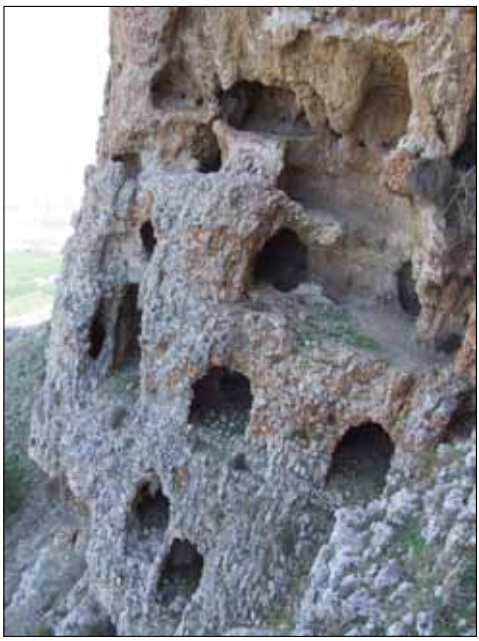
מצבור מקלטי המצוקים הגדול ביותר והמאורגן ביותר שהתגלה עד כה נמצא בשני אתרים מרשימים בגודלם (גאולוגית נחשבים כיחידה אחת), בהיקף התופעה ובממצאים שלה: האחד הר ארבל והמצוק הסמוך לו, הר נתאי והשני סלע עכברה:

האחד – שני המצוקים המשתרעים משני צִדי נחל ארבל הזורם הישר לאגם הכינרת, בעוברו על פני היישוב היהודי הקדום, מגדל.

השני – המצוק התלול ביותר בגליל, המתנוסס בגדה המזרחית של נחל עכברה, יורד מהרכס המזרחי שעליו יושבת העיר צפת וזורם לנחל עמוד.

למעט השם הר נתאי (שניתן על ידי ועדת השמות הממשלתית), הוזכרו כל האתרים על ידי יוסף בן מתתיהו כיישובים שאותם ביצר בתקופת מרד החורבן (*מלחמת היהודים ב*, 573–576). המערות (להלן מקלטי המצוקים) בשני האתרים תלולות באופן חד. הן סמוכות זו לזו ונוצרו במפלסים הנראים במקומות מסוימים כבנויות קומות (איור 1). רוב המערות עברו הכשרה, חלק מהפתחים הטבעיים הורחב או הוחלק, ובתוך המערות נחצבו גומחות, כוכים לנרות, לולאות לקשירת חבלים, ובמקרים מסוימים הוחלקה קרקעיתן, או נחצבו בה משכבים גסים.

מקלטי המצוקים בהר ארבל ובהר נתאי

איור 1: מקלטי מצוקים בארבל, הפתחים ערוכים בקומות

מדרונותיו המזרחיים של הר ארבל יורדים לשפת הכנרת, ואילו מדרונותיו הצפוניים התלולים יותר גולשים לוואדי חמאם־נחל ארבל. משני צִדי ההר תיעדנו 356 מקלטי מצוקים. מעברו השני של נחל ארבל (בצַדו הצפון־מערבי) מתנשא חלקו השני של הארבל, והוא נקרא במפות הטופוגרפיות בשם הר נתאי. במצוק זה תיעדנו מעל ל־180 מקלטי מצוקים. בשני המצוקים מצאנו שפע של שברי חרסים של סירי בישול, קנקנים, שברי כלי שולחן, ראשי חִצים, לולאות לקשירת חבלים, גומחות לנרות שמן, 30 מאגרי מים חצובים ומטויחים בשכבה עבה של טיח אפור, שבחלקם נחצבו מתחת לנטיפים פעילים, וחציבות של ארובות שקשרו את המערות זו לזו. בהר ארבל, הסמוך ליישוב היהודי הקדום, ארבל, המופיע כיישוב שבוצר בידי יוסף בן מתתיהו (לריכוז אזכוריו של היישוב במקורות שונים ראו שבטיאל 2009ב, 26–29), מצאנו חמישה מקוואות טהרה. שלושה מהם כבר זוהו ככאלה לראשונה על ידי רוני רייך וצבי אילן (אילן 1990, 11–12; רייך 1990, 321–324).

לעומת זאת, בהר נתאי הסמוך לא התגלו מקוואות כלל. ראוי להדגיש בעניין זה שבכל יתר מקלטי המצוקים, שתועדו על ידינו ברחבי הגליל, לא התגלו עד כה מקוואות נוספים.[1] ייתכן שהדבר נובע מכך שלא נמצא צורך חיוני בהכשרת מקוואות טהרה במקומות שהוכשרו לזמני מצוקה, שהרי מקלטי המצוקים, כמו מערות המפלט, הוכשרו לזמני מצוקה בלבד, ומטרתם הייתה הצלת חיים. כך גם נראית התמונה במערות המפלט במדבר יהודה, שם נמצא מקווה בודד שגם לגביו חלוקות הדעות (לזיהויים של מתקנים במדבר יהודה ולהשגות לגביהם ראו פורת 2006, 123–127). ייתכן גם שהמסקנה המתבקשת ממצב עובדתי זה טמונה במה שאביא להלן.

1 יש לזכור בכל מקרה שהיחס המספרי של הממצא הארכאולוגי של מקוואות בין ארץ יהודה לגליל עומד על 600 מקוואות בארץ יהודה, כולל ירושלים, לעומת כ־40 מקוואות בגליל. בשני האזורים נוהגים לתארך אותם לתקופת הבית השני ועד למרד בר־כוכבא (ראו אדלר 2011 , 293).

צוק סלע עכברה

כאמור, צוק זה הוא המצוק הגבוה ביותר בגליל, וגובהו בחלקו האנכי מתנשא ל־135 מטר. מקרקעית המצוק משתפל מדרון תלול היורד עוד כ־200 מטר עד הגעתו לתחתית הנחל. במצוק סלע עכברה תיעדנו 124 מקלטי מצוקים שהכניסה לחלקם הגדול התאפשרה רק בעזרת גלישה בחבלים או בטיפוס באמצעים אלפיניים.[2] בתוכם התגלו ממצאים דומים לאלה שמצאנו בהר ארבל והר נתאי, כלומר חרסים, שברי קנקנים, שברי סירי בישול, ראשי חֲצים מהתקופה הרומית, מטבעות מהתקופה החשמונאית ומהתקופה הרומית (שבטיאל וזיסו 2007), מאגרי מים מטויחים, שקיבלו מימיהם ממרזבים חצובים שקלטו מי נגר מסדקים בסלע החשוף, ובמקרים אחדים נחצבו המאגרים מתחת לנטיפים הפעילים עד היום (שבטיאל 2009ב, 41–72, 201–241). בסלע עכברה התגלה גם מתקן מים בעל צורה ומאפיינים הזהים למקווה טהרה כפי שנקבעו על ידי רייך (להלן).[3] היישוב עכברה הוא יישוב יהודי שהוזכר הן אצל יוסף בן מתתיהו הן בספרות חז"ל (ראו שבטיאל 2009ב, 29–31).

זיהוֶם של המתקנים כמקוואות

מאחר שנושא מאמר זה הוא עצם קיומם של מקוואות טהרה בשני אתרים בלבד מתוך רשימת תפוצת אתרים רחבה של מקלטי מצוקים בגליל, הרי שיש לוודא את זיהוֶם של המתקנים שנמצאו כמקוואות טהרה. מחקריו של רייך בנושא מקוואות טהרה מתקופת הבית השני קבעו מספר אמות מידה לזיהויו של מתקן מדורג כמקווה טהרה. במתקן כזה יש המרכיבים הבאים:

א. מתקן חצוב בצורה מלבנית, ריבועית, טרפזית או בלתי רגולרית כשמדובר במערות.
ב. מתקן מטויח היטב בטיח מונע כל חלחול של המים.
ג. מתקן מדורג (ללא מתן חשיבות למספר המדרגות)
ד. מתקן בעל יכולת קיבול מינימלית לצורך כשרותו – ארבעים סאה (0.5–1.0 מ"ק) (רייך 1990, 16).
ה. חלק הארי של המים מגיע ממקור בלתי שאוב (רייך 1990, 47–61; גרוסברג 1998, 55–61).

תיאור המקוואות בהר ארבל ובסלע עכברה

1. מקווה המצודה (מס' 1)[4] (נ"צ 247650/196750)

מקווה זה זוהה לראשונה, מופה וסומן בעבודת הדוקטורט של רוני רייך כאר־3 בשנת 1990. שנתיים לאחר מכן, בשנת 1992, הוא צוין גם בסקר שערך אילן בארבל במהלך חפירת בית הכנסת ארבל (רייך 1990, 321; אילן 1992, 14).

---

2 אני מודה לרשות הטבע והגנים על שאפשרו לנו את תיעודן של מקלטי המצוקים בשמורות הטבע הר ארבל,הר נתאי, סלע עכברה ונחל עמוד.

3 יגאל טפר ויובל שחר בדקו גם הם את המתקן אך ציינו את היותו מקווה כאפשרות בלבד בלי הוכחות (טפר ושחר 1985, 50).

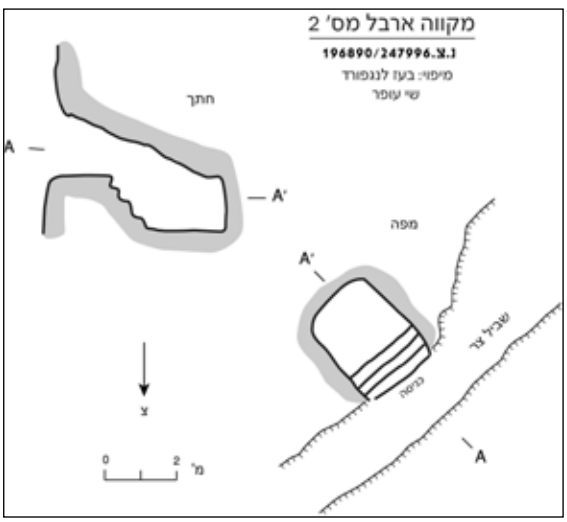
4 המספרים המופיעים בסוגריים משמאל לשמות המקוואות ניתנו על ידינו במהלך תיעוד מקלטי המצוקים והמתקנים שהתגלו בתוכם או בסביבתם.

המקווה נמצא צמוד לסימון שביל בצבע אדום העולה ממרגלות מצוק הארבל מכיוון ואדי חמאם לתחום שרידי המצודה שבנה פח'ר א־דין במאה ה־17, הממוקמת במרכז המצוק, ומאחוריה מכלול גדול של מקלטי מצוקים. למקווה צורת מלבן (גודלו 1.75X3.00 מ', ועומקו הנוכחי 2.20 מ'). יש בו ארבע מדרגות שנחצבו לכל רוחבו, והמדרגה הראשונה מלמעלה גבוהה מיתר המדרגות (איור 2).

מצָדו הצפוני של המקווה נחצבה תעלה שקלטה מי גשמים שניגרו על פני המצוק. המקווה טויח בשתי שכבות: השכבה התחתונה היא של טיח בעל גוון אפור מהסוג המתוארך על ידי יוסף פורת לתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה, והשכבה השנייה בעלת גוון אדמדם המשקפת תקופה מאוחרת יותר (פורת 1989, 74). למקווה נערכה תכנית חדשה מפורטת יותר (איור 3).

איור 2: המחבר בתוך מקווה המצודה (צילום: ל' בן־חיים)

איור 3: מקוה המצודה – תכנית וחתך

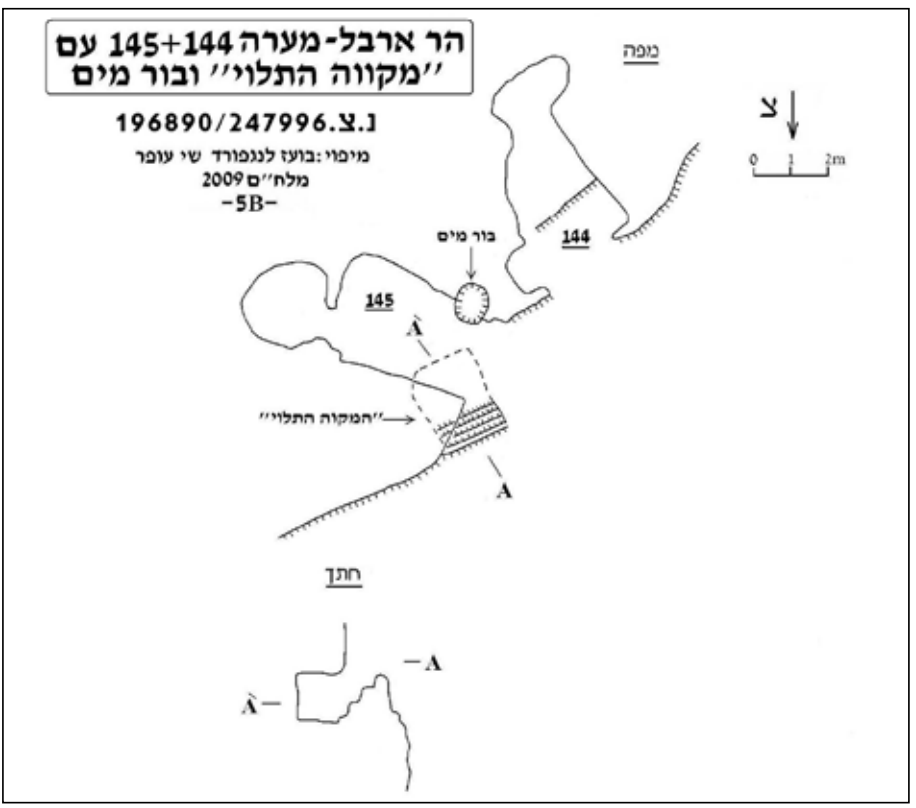
2. המקווה התלוי (מס' 145) (נ"צ 196890/247996)

זהו מקווה טהרה שזוהה, מופה וסומן אצל רייך כאר־2 וצוין בסקר של אילן (רייך 1990, 321; אילן 1992, 14). המקווה ממוקם על מדרון תלול כעשרה מטרים מזרחית לשביל המסומן באדום העולה לכיוון המצודה. המקווה הוא חלק ממכלול של שלושה מקלטי מצוקים שהוכשרו ונחצבו בהם חדרים פנימיים. בחלל רביעי נחצב בור מים מטויח שככל הנראה שימש כ'עוקת המערה' (ראו להלן משמעות המונח). המקווה עצמו נחצב בדופן הצפונית של החלל המקביל כשפתחו פונה לעבר שפת המדרון התלול. המקווה נחצב למעשה בדופן החיצונית של הסלע. מפתח המקווה ניתן לרדת בארבע מדרגות המובילות לאגן טבילה מלבני בעל פינות מעוגלות (גודלו 1.40X2.25, ועומקו 1.45 מ'). המקווה מטויח בטיח אפור (איור 4). דומה שהפתח

נחצב בכוונה תחילה לכיוון המדרון כדי לקלוט מי גשמים. כך ניצלו החוצבים את מבנהו הגאולוגי של המדרון – מי הגשם ירדו הישר על המדרגה הראשונה ותרמו למילוי המקווה. הטובל במקווה היה חייב לצאת מתוך החדר הפנימי, לסמוך את גופו המוטה למדרון בקיר הסלע ולרדת לאגן הטבילה, מכאן נגזר השם – המקווה התלוי. למקווה נערכה תכנית מפורטת יותר (איור 5).

איור 4: המקווה התלוי, מבט לדרום–מזרח

איור 5: המקווה התלוי – תכנית וחתך

3. המקווה הנמוך (מס׳ 85) (נ"צ 247598/196043)

גם הוא מקווה טהרה שמופה וסומן אצל רייך כמקווה אר־1 (איור 6) וצוין אצל אילן באופן כללי (רייך 1990, 321; אילן 1990, 11). המקווה נמצא במפלס הנמוך ביותר שנמצא סמוך מאוד לשביל המסומן אדום העולה מוואדי חמאם לעבר מצוק הארבל. המקווה נחצב בתוך מערה טבעית (בגודל 2.5X3.5 מ׳ ובגובה 1.00 מ׳) שפתחה פונה צפונה. בחלקה המזרחי של המערה נחצב מקווה בצורת טרפז (מידותיו 1.60X1.80 מ׳, עומקו 1.80 מ׳). למקווה שלוש מדרגות (איור 7). המדרגה העליונה בנויה ככל הנראה על תשתית של מדרגה שנחצבה בסלע. המקווה מטויח כולו בטיח אפור במצב השתמרות טוב מאוד.

איור 6: המקווה הנמוך – תכנית וחתך, מתוך רייך 1990, 378

איור 7: המקווה הנמוך– שלוש המדרגות

4. מקווה המדרגה (מס׳ 54) (נ"צ 247586/196020)

מקווה זה התגלה במסגרת תיעודם של מקלטי המצוקים. המקווה נחצב כחלק ממכלול של הכשרת עשרה מקלטי מצוקים, על מדף סלע צר שנמצא בחלק הדרומי של מרכז מצוק הארבל. המדף נמשך לאורך של כ־100 מטר עד שהוא נקטע על ידי המצוק התלול. למקווה זה פתח כניסה עגול (בגודל 0.80X0.90 מ׳). מהפתח נחצבה ירידה אנכית (בגובה 1.5 מ׳) לעבר מדרגה אחת חצובה, רחבה ומטויחת (בגודל 0.70X1.00 מ׳ וגובהה 0.50 מ׳; איור 8). מהמדרגה יורדים הישר לאגן טבילה מעוגל א־סימטרי, (בגודל 2.00X2.70 מ׳ ובגובה 2.2 מ׳). המקווה, המדרגה והירידה האנכית מטויחים בשכבה של טיח אפור, אך הטיח שהשתמר טוב יותר הוא טיח אדמדם המכסה את הטיח המקורי והמעיד כאמור על שימוש חוזר במקווה בתקופה

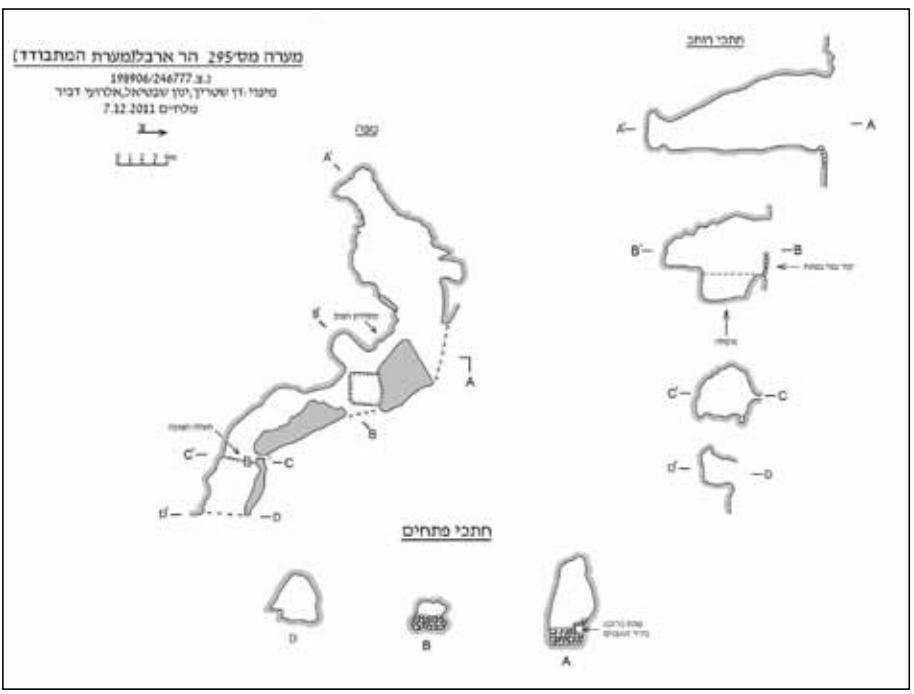

איור 8: המדרגה במקווה המדרגה

מאוחרת לתקופה ההלניסטית והרומית הקדומה. המיוחד במקווה זה הוא מתקן מים מטויח (בגודל 1.5X4.3 מ׳) הנמצא במרחק של שני מטרים וחצי מהמקווה. קירות המתקן מטויחים בטיח אפור שהשתמר רק בחלקו (עוביו הבולט הוא בין 0.2 ל־0.4 מ׳). מהמתקן נמשכת תעלה חצובה המזרימה מים הישר למקווה. המתקן נקרא כאמור 'עוקת המערה', והוא מאפיין מקוואות שנחצבו מראש במערות (וראו הדיון להלן). למקווה לא נערכה תכנית.

5.מקווה 'המתבודד' (מס׳ 295) (נ"צ 198892/246778)

מקווה זה התגלה במסגרת תיעודם של מקלטי המצוקים. המקווה נמצא בחלקו המזרחי של מצוק הארבל, והוא נחצב במרכזו של מכלול חדרים. מדובר במכלול חדרים בעל שלושה פתחים חיצוניים (בשניים מהם יש סימני בנייה; איור 9). הגישה למכלול היא בטיפוס קשה של כשמונה מטרים על קיר סלע הניצב מהמדרון התלול של המצוק, שאליו ניתן להגיע בטיפוס רגלי מאומץ. כל פתחי המכלול פונים מזרחה. הפתח הצפוני (3X4.5 מ׳), שבבסיסו יש בנייה, מוביל אל חלל צפוני גדול (כ־6X9 מ׳, גובהו כ־5 מ׳). בקירות כמה כוכים חצובים ששימשו לאחסון ולמגורים. גובה הקיר הבנוי שבפתח השתמר לגובה של חצי מטר. בעבר הוא היה שני מטרים לפחות, זאת על פי השתמרות הטיח שבצדי הפתח.

איור 9: מערה מס׳ 295 – תכנית וחתכים, המקווה נמצא בחתך B

מהחלל הראשון עוברים דרך פרוזדור (באורך 2.5 מ׳, ברוחב 0.7 מ׳ ובגובה 1.6 מ׳) אל החלל המרכזי (בגודל 4.5X7 מ׳ ובגובה 3.2 מ׳) שהוא חדר המקווה. בדופן הדרום־מערבית של אגן הטבילה נראים שרידי מדרגות מכוסות בשפך עפר (איור 10). מדרום מזרח למשטח הסלע של המקווה קיים פתח (מידותיו 1.6X2 מ׳) הסגור עד חציו בקיר בנוי בתשעה נדבכים. נראה שבזמן השימוש במערה לצורך מגורים, סגר הקיר הבנוי את הפתח. במרכז החלל נחצב המקווה בצורת ריבוע (מידותיו 2X2.1 מ׳, עומקו 1.6 מ׳). הבור חפור בתוך הקרקעית ומטויח בטיח גס משולב בחרסים מהתקופה הרומית. סדק לאורך תקרת החלל הוביל כנראה מים לתוך אגן הטבילה.

איור 10: מקווה המתבודד – המדרגות מכוסות בשפך עפר

6. מקווה סלע עכברה (מס׳ 84) (נ״צ 259350/197125)

מקווה זה הוא המקווה היחיד שהתגלה בסלע עכברה, ולו כל המאפיינים לזיהויו כמקווה.[5] על האתר דיווחו בראשית שנות השמונים יגאל טפר ויובל שחר בסקר מערות ראשוני של סלע עכברה, והם אף מיפו את המתקן. החוקרים לא היו בטוחים אז בדבר היות המתקן מקווה טהרה, אך למדו מהחרסים שבמקום שזמנו מהתקופה הרומית ואילך (טפר ושחר 1985, 49–50). המקווה זוהה ככזה במהלך תיעודם של מקלטי המצוקים בשנת 2005.[6] המקווה נחצב בתוך קיר הסלע בחלק המרכזי התחתון אך התלול של מצוק סלע עכברה. המקווה הוא חלק או תוספת למקלט מצוקים שהוכשר לשהות בני אדם. באחד מהם נמצאה ידית קנקן וחרסים מהתקופה הרומית. המקווה מרובע ולו פתח מרובע (1.20X1.20 מ׳) פונה מערבה. המבקש לטבול יורד שלוש מדרגות עד לעומק הנוכחי (1.70 מ׳). המדרגה האחרונה קטנת ממדים (אינה עולה על 0.25 מ׳; איור 11).[7] אורך המקווה הכללי מגיע לשני מטרים ו־20 ס״מ, ועומקו המרבי הנוכחי הוא שלושה מטרים. בדופן הדרומית של המקווה נמצא סדק קרסטי שממנו ניכר כי בעבר חלחלו שם מעט מים. למקווה שרטטנו תכנית חדשה מפורטת יותר (איור 12).

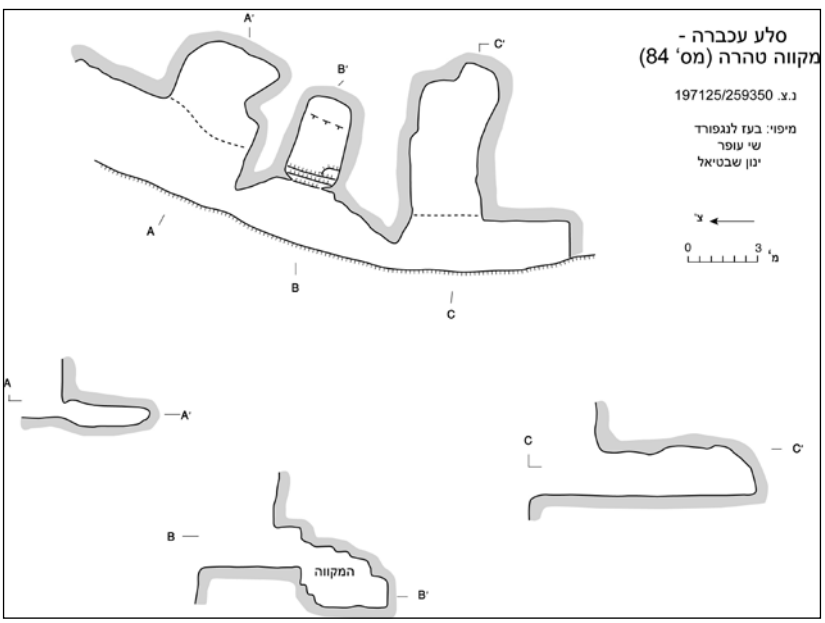
5 בסלע עכברה התגלו עוד מתקני מים שייתכן שחלקם שימשו כמקוואות טהרה. עקב מצב ההשתמרות הגרוע של חלקם ואי הבהירות לגבי שרידי מדרגות באחרים לא נכללו אלה במסגרת מאמר זה.

6 בזיהוי המתקן כמקווה נעזרתי בפרופ׳ בעז זיסו שביקר במקום יחד אִתי. אני מודה לו על הסיוע ועל שהקדיש לי מזמנו.

7 רייך מציין במחקרו את עובדת קיומה של מדרגה במידות צרות כאלה כמאפיין ידוע במקוואות שחקר (רייך 1990, 168).

איור 11: המקווה בסלע עכברה – המדרגות וחלל הכניסה

איור 12: המקווה בסלע עכברה – תכנית וחתכים

דיון

לששת המקוואות שתוארו לעיל יש כמה מכנים משותפים: כולם נחצבו לתוך מערה בסלע, תוך ניצול המבנה הטבעי של המערה ככלי לאיגום המים. מקורות המים היו דלים, והחוצבים או מכשירי המקוואות, כחלק או כתוספת למכלולי מקלטי המצוקים, היו צריכים להיות בעלי עניין רב בטהרה בזמני מצוקה, כפי שהתחוור מתופעת מקלטי המצוקים בכללה. במקלטי מצוקים שהתגלו באתרים אחרים ניתנה תשומת לב להכשרת המקלטים לצורכי קיום בסיסיים. כל חציבה במערת מקלט כזו נועדה לאגירת מים, לחציבת חללי מגורים פנימיים או למעברים בין מפלס למפלס. חוצבי המקוואות בארבל ובעכברה הכשירו את המתקנים לצורך דתי. יש כמובן לשים לב לכך שהם הוכשרו במקומות קשים לגישה ומוסתרים ככל שהיה ניתן.

על תופעת המקוואות במקלטי המצוקים ניתן ללמוד לדעתי מתוך התייחסותם של חז"ל לעניין המקוואות במערות, דבר שרק לכאורה נראה כמיקום טבעי לחציבתו של מתקן זה. המשנה הקדישה מסכת שלמה (*מקוואות*) לעניין המקוואות, הכשרתם, כשרותם ושימושם. במסכת זו מתואר בהרחבה שימוש במערות כמקוואות וכן התייחסות לבעיות המים במתקנים שכאלה (שם א, ד; ד, ד; ו, א).

בעיית אגירת מי גשמים כעיקרון הלכתי לשם הבטחת כשרותו של מקווה נדונה באופן מיוחד לגבי מקוואות במערות (שם, פרק ו; *בבלי, שבת* יד, ע"א).

העיקרון ההלכתי, שיש להשתמש במקוואות במים בלתי שאובים בלבד, אינו נכון שכן המשנה מאפשרת בדרכים שונות שימוש מידתי במים שאובים (*מקוואות* ד, ד).

דומה שחכמים היו ערים לבעיית המים במקוואות שבמערות, ועל כן נתנו את דעתם לנושא. אחד מחכמי התלמוד, רב אסי מהדור הראשון של האמוראים, תיאר את ששמע מן העבר: "בתחילה היו טובלין במי מערות מכונסין וסרוחין, והיו נותנים עליהם מים שאובים, התחילו ועשאום קבע – גזרו עליהם טומאה" (*בבלי, שבת* יד, ע"א). ניתן ללמוד מכך שהטבילה במערות יצרה מצב שבו הסריחו המים שלא הוחלפו במי גשמים (או בכל מקור מים בלתי שאוב אחר), אם מחמת בצורת ואם מפני שהמערה הייתה חבויה עמוק בסלע כפי שמצאנו במקווה הנמוך (מס' 85) בארבל ובמקווה הבודד (מס' 84) בסלע עכברה. רייך ציין למשל שההלכה לגבי "ערוב מקוואות" (*מקוואות*, פרק ו) היא למעשה היתר הלכתי לפיו מותר לחבר כל מתקן מים שהוא, בעיקר מדובר בבורות מים ובתעלות, גם אם יש במתקנים אלה מים שאובים המוזרמים למקווה שבו קיים המינימום הדרוש של כמות מים שאינם שאובים ("שיעור מקווה"). בערוב כזה של מים שאובים במי גשמים, המקווה כשר. רייך גם טוען שהמתקן הנוסף, שמטרתו לערב מים במים, אינו בהכרח "אוצר" שהוא מתקן נדיר (שלא נודע בשם זה בתקופת בית שני), אלא המתקן הנפוץ יותר הנקרא בשפת המשנה "עוקת המערה", שהיא אגן קיבול מים סמוך למקווה, ועליו להיות במפלס גבוה במקצת מעל למקווה (רייך 1990, 25–28). השימוש במונח מערה כאן ובדוגמאות שלעיל מלמד גם על השימוש הנפוץ במערות הן למקוואות והן לחציבת מתקן נוסף לצִדם. שימוש ב"עוקת המערה" אנו רואים באופן מלא בשלושה מקוואות בהר ארבל: המצודה (מס' 1), התלוי (מס' 145) והנמוך (מס' 85). במתקנים אלה אכן המתקן הנוסף גבוה במקצת מהמקווה.

התייחסות אפשרית של המשנה לכשרותו של מקווה עקב טפטופי מים מנטיפים ניתנת להתפרש דרך המושג 'הנוטפים' בהקשר של מים אשר נוטפים וכשרים למקווה (*מקוואות* ה, ה). דוגמה כזו מצאנו במקווה 'המתבודד' (מס' 295) בארבל. גם המונח "סדקי המערה" (שם ו, א), שבשימושם של חכמים, מתייחס למקומות במערות שבהם נקווים מים שנכללים בחישוב כמות המים המכשירה מקווה. סדקים כאלה הם למעשה סדקים קרסטיים שמהם יש זרימה מועטה אך קבועה של מים. סדקים כאלה נפוצים במקלטי המצוקים, ובחלקם הגדול המים, היוצאים מהסדקים, נאגרים בבורות חצובים ומטויחים שנחצבו מתחת לסדקים האמורים (שבטיאל 2011ב, 47).'סדק מערה' כזה נמצא במקווה בסלע עכברה (מס' 84).

השאלות העולות מעצם גילויה של תופעת מקוואות הטהרה בתוך מכלול של מקלטי מצוקים בשני אתרים בלבד, ארבל ועכברה, קשורות כולן לזיהוי של אלה שהכשירו או השתמשו במקוואות אלה ולתקופה שאליה ניתן לשייכם. לצורך כך יש לברר שלוש סוגיות:

א. מה היה הרכב האוכלוסייה היהודית שחיה סמוך לשני האתרים בתקופת הבית השני ואולי אף לאחריו?

ב. למי מהאוכלוסייה היה צורך בשימוש במקוואות טהרה בתקופה שבה השימוש במקלטי המצוקים היה נרחב?

ג. מי מהקבוצות הידועות, שנמנו עם החברה היהודית בגליל, היו עשויים לראות במקוואות הטהרה מתקן הכרחי גם בימי מצוקה, כחלק מצורכי הקיום הבסיסיים שלהם?

התשובה לשאלה הראשונה תסייע לענות על השאלות הנוספות.

דבר היות האוכלוסייה שחיה בארבל, הן בצד המערבי של פסגת המצוק והן שלמרגלות הר נתאי, אוכלוסייה יהודית, נודע כבר מהתקופה החשמונאית, ועדויות מוצקות לכך נמשכו עד לתקופה המוסלמית הקדומה. עכברה נודעה כיישוב יהודי החל מהתקופה הרומית הקדומה וסימנים לקיומו כיישוב יהודי נמצאו עד המאות ה־12 – 14 (אילן ואיזדרכת 1988, 7–12; ליבנר 2004, 190–195, 308–330; שבטיאל 2009ב, 26–31). יותר מכך, אנו גם יודעים על האוכלוסייה היהודית שחיה בצפת, הסמוכה לעכברה, מאז הוזכרה כיישוב שבוצר על ידי יוסף בן מתתיהו ערב מרד החורבן (*מלחמת היהודים* ב, 573) ועד לשיא פריחתה בתקופת ימי הביניים (שבטיאל 2009ב, 31–33). מערות סלע עכברה הסמוכות לצפת היו עשויות לשמש מקום מקלט לתושבי היישוב.

כ"ד משמרות כהונה והגעתם לגליל

אני מבקש להציג רעיון לפתרון שאלת היסוד מי מהקבוצות היהודיות, הקיימות בארץ בכלל ובגליל בפרט, עשויות לראות בהכשרת מקוואות טהרה חלק מהווית חייהם גם בעִתות מצוקה. האפשרות טמונה לדעתי בהגעתם של כ"ד משמרות כהונה לגליל הן לפני מרד החורבן, הן לאחריו ובעיקר לאחר מרד בר כוכבא.[8]

8 על מהות עבודת כ"ד המשמרות ועל סדרי עבודתם במקדש ראו כהנא 1979; על מגורי כוהנים בציפורי, בכבול, בשיחין ובמגדלה לפני מרד החורבן ראו שם 302, הערה 37.

ההגעה של כ״ד משמרות הכהונה לגליל נבחנה במחקר פעמים מספר וזכתה לאישוש בזכות כמה תגליות ארכאולוגיות. אביא לדוגמה את ניסיונו המוצלח של שמואל קליין שעוד באמצע המאה הקודמת התחקה אחר רשימת כ״ד משמרות הכהונה ועל מעברם לגליל. לדעת קליין, רבים מהם הגיעו לגליל עוד בדור יבנה. קליין הציע שהרשימה מבוססת על רשימה מקורית עתיקה שקדמותה עולה עד לעשרות השנים הראשונות אחרי מרד בר־כוכבא (קליין 1939, 163; 1946, 64–70, 187–202). שחזורו של מיכאל אבי יונה את רשימת הכ״ד ומקומות מגוריהם בגליל על פי פיענוחן של שברי כתובות מקיסריה ואשקלון, שבהן הוזכרו חלקי שמות מתוך כ״ד המשמרות (אבי יונה 1963, 24–28),[9] זכו בשנות השבעים לאישוש כמעט מוחלט בזכות גילויה של אבן מרשימה המנציחה את שמותיהם ומקום מגוריהם בגליל של אחד עשר משמרות מתוך הכ״ד הידועות. כתובת זו התגלתה בשימוש משני על קיר מסגד באל חצ׳ר בתימן והוכיחה שמסורת שמירת שמות המשמרות ומיקומן חצה את גבולות ארץ ישראל (אורבך 1973; דיגן 1973). זאב ספראי, שראה בעבודתו של קליין הישג מדעי חשוב, הציע שתנועת הגירתם של משמרות הכהונה לגליל נעשתה בתוך תנועת ההגירה של כלל יהודי הארץ לאחר מרד החורבן ויותר מכך לאחר מרד בר־כוכבא (ספראי 1981, 261–274).[10] דליה טריפון ראתה ברשימת הכוהנים ששוחזרה על ידי קליין רשימה בעלת אופי פטריוטי מקומי שחוברה אולי בידי כוהנים, והם אלה שייחסו לכל משמר יישוב מסוים. עוזי ליבנר הציע לאחרונה שיש מקום לראות ברשימות הכוהנים ומגוריהם בגליל, הן בפיוטים הן בכתובות, זיקה לאתוס לתקופה שבה נשלט הגליל על ידי החשמונאים (טריפון 1990, 77–93; ליבנר 2009, 404–419). איני מוצא כל טעם להתפלמס עם הצעות אלה בעיקר כשאין בהצעותיהם כדי לערער את מחקריהם של קליין, אורבך, דיגן, כהנא, אבי יונה, אופנהיימר וספראי, שכן מסקנותיהם של האחרונים בפיענוח המקורות, שעה שקיבלו את האישוש הארכאולוגי, יש בהם לדעתי כדי לבסס את האמינות ההיסטורית של מעברם של משמרות הכהונה לגליל על פי מקומם.

הן בשחזור של קליין ואבי יונה והן בכתובת שהשתמרה בתימן אנו מוצאים את המשמרות של ישוע בארבל ואת יקים פשחור בצפת. כך גם על פי פיוטיהם של רבי פנחס הכהן שחי בכפרא שעל יד טבריה באמצע המאה השמינית ושל רבי אלעזר הקליר שחי בציפורי (פליישר 1981, 282). בראשית המאה השביעית ציינו הפייטנים שמשמר ישוע ומשמר יקים פשחור גרו בארבל ובצפת (קליין 1946, 66, הע׳ 12–15; כהנא 1979, 15–18; אופנהיימר 1991, 53–57 ובעיקר הע׳ 26; שבטיאל 2009ב, 37–39). בהגיע משמרות הכהונה לגליל, הן לאחר מרד החורבן והן לאחר מרד בר־כוכבא, הם היו נוהגים לשמור ולשמר את מנהגי הטהרה שלהם, ובשבוע שבו הייתה אמורה לחול התורנות שלהם במקדש שעה שהיה קיים, שימרו את מנהגיהם גם לאחר שחרב, ולמשל נמנעו מלשתות יין (*בבלי, תענית* יז, ע״א; *סנהדרין* כב, ע״ב). זאת מתוך תקווה ואמונה כי מהרה ייבנה המקדש, והם ישובו לעבודתם. וכדברי חכמים (שחלקו על רבי יהודה הנשיא): ״היינו טעמא: מהרה יבנה בית המקדש״ (שם). אמונה זו באה לביטוי בספרות חז״ל, ואמינותה של עדות זו התקבלה בקרב

9 לשבר כתובת נוסף שהתגלה בכיסופים, לא התייחס אבי יונה, והוא פורסם על ידי אילן (1981, 286–287).

10 ספראי לא קיבל את הצעתו של קליין שחלק מהמשמרות הגיע לגליל לפני מרד החורבן.

כמה חוקרים (*תוספתא, תעניות* ב, ב, מהד׳ ליברמן, 329; *ירושלמי, תעניות* ב, יב; *בבלי, תענית* יז, ע״א; *סנהדרין* כב, ע״ב; וראו גם כהנא 1979; ספראי 1981, 262; אופנהיימר 1991, 54).

הדיון אודות מנהגי הכוהנים בגליל הוא סבוך ומורכב. נראה שבגליל חיו כוהנים עוד לפני חורבן הבית, וכפי שראינו בוודאי לאחריו (ראו כהנא 1979, הע׳ 37). אברהם ביכלר סבר שמנהגי הטהרה שבהם התמידו לנהוג משמרות הכהונה בבואם לגליל, סבבו בעיקר סביב שלושה צירים מרכזיים: טהרת ידיים, טהרת הגוף ואכילת חולין בטהרה (כדין אכילת התרומה). ביכלר קבע שבכל הקשור לענייני טהרה שימרו הכוהנים את מסורת העבר והקפידו על טהרתם ועל טהרת גופם באופן שבא לביטוי רב בספרות התנאים. לדברי ביכלר, נטילת הידיים לפני הסעודה והתקנה שקבע ר׳ מאיר לגבי זיהויו של ״עם הארץ״ שהוא ״כל מי שאינו אוכל חולין בטהרה״ (*תוספתא, ע״ז* ג, י), כוונו להזהיר את הכוהנים להקפיד בכך (ביכלר 1964, 113–115). לגבי טהרתם של הכוהנים וטהרת גופם, סבר ביכלר שכוחה של ההלכה בנדון היה יפה בכל מקום ובכל שעה עד לימיהם של אחרוני התנאים. לדעתו, לא נולדו ההלכות המחמירות בטומאה אלא לאחר החורבן, מקצתן בדור יבנה ורובן בגליל מדור אושא ואילך, לאחר מרד בר־כוכבא (שם, 83–85). אפרים אלימלך אורבך חיזק את מחקרו של ביכלר והוסיף שכל האזהרות בדיני טהרה וכל הדברים החמורים שנאמרו נגד עמי הארץ, רובם מדור אושא, כל כוונתם הייתה לשמור על טהרת הכוהנים (אורבך 1974, 61). גדליה אלון סבר שהצורך בטהרה בימי הבית השני התעצם לשני זרמים, האחד דיני טהרה שיוחדו על פי המקרא לכוהנים, והזרם השני שהורה הלכות טומאה וטהרה לכלל ישראל (אלון 1957, 175). בעקבות אלון ציין חנן בירנבוים שלא רק שהכוהנים הקפידו על קדושת טהרתם ועל אכילת חולין בטהרה, אלא אף נוצרה לאחר החורבן קבוצה שנקראה ׳חברים׳, והיא נודעה כקבוצה שונה וקפדנית יותר מקבוצת הפרושים. מטרתה הייתה לעודד שמירת דיני טהרה בקרב חכמים ועמי ארצות כאחד (בירנבוים 2006, 54–59). נראה גם שהימנעותם של כוהנים מלהתיישב בטבריה, אף על פי שעברה טיהור מטומאתה, באה לביטוי בהעדרה של טבריה מרשימת המקומות בגליל שבהם התיישבו משמרות הכהונה (אופנהיימר 1991, 58, וכן שם, הע׳ 37).

איסור טומאת המת, התחדד בהקשר לכוהנים, וקיבל משנה תוקף הן לאחר מרד החורבן והן לאחר מרד בר־כוכבא. הסיכוי להיטמא בטומאת מת בעקבות מספר ההרוגים הרב שאפיין את שתי המרידות, היה גדול, ועל כן היו צריכים הכוהנים שהגיעו לגליל בתקופות אלה להקפיד ולנהוג במשנה זהירות בעניין. הפתרון ההלכתי שמשמעותו הבלעדית הייתה התקנת מקוואות היה אמור לתת מענה לצורכי הכוהנים בהגיעם לגליל לאחר ובתוך כדי סערת המרידות. בכל מקרה מיעוטן של מקוואות הטהרה בגליל לאחר העתקת מרכז הכובד של היישוב היהודי מיהודה לגליל מצביע אפוא שאכן פחת השימוש במקוואות טהרה בקרב היהודים, ונותר צורך חיוני בהם רק לקבוצת מיעוט.

האם דאגו משמרות יקים פשחור וישוע להכשרת המקוואות?

דומה שניתן לשרטט את הלך מחשבתם של משמרות הכהונה יקים פשחור וישוע בבואם להתגורר ביישובים צפת וארבל, שעה שהבינו שבעֲתות מצוקה עומדים לרשותם מקלטים

במצוקי הר ארבל ובסלע עכברה.[11] כאמור, המקלטים נועדו לשמש כמקומות מקלט לאוכלוסייה היהודית בעִתות מצוקה מאז ראשית התקופה הרומית (ועל פי הממצאים שבידינו, עוד לפני כן). האפשרות שחוג המשפחות האלה הוא שדאג להכשיר את המקוואות בסלע עכברה ובארבל, בא לבטא את החשיבה שכבר נדונה לעיל: הידיעה, שנעוצה בתקווה ובאמונה שעל החוגים הכוהניים לשמור עצמם טהורים גם בשעת מצוקה, היא ידיעה מחייבת מעשה. הכשרת מקוואות במקומות המקלט מבטאת את הגישה ההלכתית להיות מוכנים לימים שיבואו לאחר שתחלוף הסכנה מפני האויב הרומאי. גישה שנשענה על נסיבות פוליטיות וייתכן שמסיבות משיחיות. העובדה שבאתרים אחרים של מערות מצוקים לא נמצאו מקוואות עשויה אף היא ללמד על כך שאכן רק אלה שחשו מחויבים לשמירת טהרתם, בכל מקרה ובכל תנאי, כמו חוג הכוהנים לבית יקים פשחור וישוע, היו עשויים להכשיר לעצמם מקוואות במקלטי המצוקים כחלק מההכנות לימי מצוקה.

יש לתת תשומת לב לכך שביישובים ציפורי, יודפת, כפר קנה ומירון – שנודעו כאתרים שבהם ישבו משמרות הכהונה ידעיה, מימין, אלישיב, ויהויריב – התגלו בכולם מקוואות טהרה, זאת על רקע העובדה שמספרם של מקוואות טהרה בגליל נדיר באופן כללי (אדלר 2011, 312). ייתכן אפוא שבכל מקום אליו הגיעו המשמרות הם דאגו להכשרת מקוואות.[12] לאחרונה הסתבר שכשליש ממערכות המסתור שתועדו בגליל ייתכן שהוכשרו כהכנה למרד בר־כוכבא או לאחריו, על סמך מידע שהגיע מיהודה על ידי פליטים שהגיעו משם (סטפנסקי 2000, 135–146; שבטיאל 2011א, 26–7). ייתכן גם שהפליטים מחוגי הכוהנים או אחרים, שהגיעו לגליל מיהודה לאחר המרד הראשון, הביאו עִמם את הידע שעזר להם להמשיך ולשמור על טהרתם בעִתות מצוקה (שבטיאל 2009ב, 190). כך מתברר ששיטת הכשרת המקוואות בראשי צוקים תלולים הייתה מוכרת אף ביהודה מתקופת הבית השני ובמרד החורבן. עדות זו נתמכת בעקבות חשיפתו ומחקרו של מקווה טהרה, שנמצא במרכזו של מכלול מקלטי מצוקים בשם אל עליליאת, שהוכשר במצוק תלול בנחל מכמש בארץ בנימין (איור 13; פטריך 1985, 153–164; שבטיאל 2011ב, 50–52). מקלטי המצוקים של אל עליליאת ומקווה הטהרה נחקרו במחצית השנייה של

איור 13: המקווה במקלטי המצוקים אל עליליאת(צילום: ר' רובין; התמונה באדיבות יוסי פטריך)

11 בן ציון רוזנפלד טען שעכברה עצמה הייתה יישוב של כוהנים, אך הוא סבר שאת עכברה יש לחפש סמוך לציפורי (רוזנפלד 1994, 130).

12 על ריכוז ממצא המקוואות בגליל ראו אביעם 2005, 236–237; אדלר 2011, 293, 312. המקווה שהתגלה ביודפת תואַרך לתקופת מרד החורבן ואכמ"ל. אולם, קשה לדייק בתיאַרוכם של המקוואות אם הם פרי הכשרה או שימוש בתקופה שבין שתי המרידות, ולמעשה כל המקוואות שנמצאו בסקרים או בחפירות מצומצמות, היו יכולים להיות בשימוש בתקופה שבין שתי המרידות (אדלר 2011, 64).

שנות השמונים. המקווה ומכלוליו הצמודים תוארכו על ידי יוסף פטריך לתקופת מרד החורבן. פטריך אף סבר שיש מקום להניח שמכלול המערות היה עשוי לשמש כחלק מהמחנה של שמעון בר גיורא מן המצביאים היהודים של מרד החורבן. המקווה נמצא חצוב ומטויח במרכזו של מדף סלע טבעי, הנמצא כ־30 מטר מבסיס המצוק, והגישה אליו אפשרית רק בגלישה על חבל ממרומי המצוק. למקווה מובילות מדרגות, ובנוסף להן נחצב בור מים עגול, שהטיח שלו בן שלש שכבות. תעלה חצובה חיברה בין הבור למקווה. המקווה הוא חלק ממכלול מערות מורכב מארבעה חללים תלוִים בארבעה מפלסי גובה שונים. מן החללים האמצעיים ניתן לטפס דרך ארובה חצובה ליתר החללים. לאורך המפלסים הוכשרו מרפסות פתוחות לנחל (בגליל אני מכנה אותם 'מחסות סלע') ובהן נחצבו נישות, מדפים ושקעים לנרות. במכלול זה נחצבו מספר בורות מים, כולם מטויחים בשכבות של טיח אפור, ואחד מהם קיבל את מימיו מנטיפים. הן במקווה והן בבור המים נמצאו חרסים מימי בית שני ומהתקופה הביזנטית, כתובות בעברית וביוונית, חרותת של מנורת שבעת קנים וצלבים (פטריך 1985, 156–157).

מתקני מים נוספים התגלו בדגם מערות המפלט במדבר יהודה, אך מתקנים אלה שנויים במחלוקת לגבי תפקודם כמקוואות. מדובר במערת הברֵכה בנחל דוד, מערת המקווה בנחל הרדוף ומתקן המים בוואדי מכוך עליון (פורת 2006, 123–127).

סיכום

שבעה מקוואות טהרה ודאיים התגלו עד כה במקלטי מצוקים, ונמצאו בשלושה אתרים: שישה בגליל, דהיינו חמישה בארבל, מקווה אחד בעכברה ומקווה אחד בנחל מכמש בארץ יהודה בחבל בנימין. שבעה מקוואות אלה הוכשרו במקומות תלולים ובעלי קושי רב להגעה (מתוך מאות מקוואות שהתגלו ברחבי ארץ יהודה, במקומות נוחים למדי). חציבת מקוואות במקלטים שהוכשרו לימי מצוקה במקומות שכאלה מחייבת גישה לפיה הצורך במקווה הוא חלק מתחושת ההישרדות של המכשירים אותו. במקרה שלפנינו החוגים הכוהניים הם הקבוצה הכי בולטת שרואה בטהרה מרכיב בלתי נפרד מחייהם, לפני חורבן הבית וביתר שאת לאחריו.

עצם העובדה שמקוואות טהרה התגלו בגליל רק בשני אתרים בהם חיו שתי משמרות כהונה ולא התגלו בשום אתר אחר שתועד במסגרת סקר מקלטי המצוקים, מלמדת על זיקה אפשרית בין המקוואות למשמרות הכהונה. המקווה הבודד, שעליו אין חלוקות הדעות, שהתגלה בנחל מכמש, מציב שאלה אחרת המחייבת התייחסות: אם אמנם היו מערות אל עליליאת חלק ממחנה מרכזי של יחידותיו של שמעון בר גיורא, האם יש מקום להניח שבמחנה מרכזי כזה היו גם כוהנים שאף הם היו חייבים באותה הקפדה לגבי טהרתם?

מכל מקום מקווה הטהרה ה'תלוי' בהר ארבל בגליל, כמקווה הטהרה ה'תלוי' בנחל מכמש בארץ בנימין, מלמדים לא רק על קשרים שבין ארץ יהודה ובנימין לארץ הגליל, אלא אף על צורך קיומי במקוואות טהרה, לפחות במקרים שבהם נדון מאמר זה.

רשימת מקורות

אבי־יונה 1964:
אבי־יונה, מ׳, 1964, כתובת מקיסריה על כ״ד משמרות הכוהנים, *ארץ ישראל* ז׳, עמ׳ 25–28.

אביעם 2005:
אביעם, מ׳, 2005, *יודפת: מקרה מבחן להתפתחות היישוב היהודי בגליל בתקופת הבית השני*, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, רמת גן.

אדלר 2011:
אדלר, י׳, 2011, *הארכיאולוגיה של הטהרה, עדויות ארכיאולוגיות לשמירת הלכות טהרה בארץ־ישראל מהתקופה החשמונאית עד סוף תקופת התלמוד (164 לפנה״ס – 400 לסה״נ)*, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, רמת גן.

אורבך 1973:
אורבך, א״א, 1973, משמרות ומעמדות, *תרביץ* מב, עמ׳ 304–327.

אורבך 1974:
אורבך, א״א, 1974, מיהודה לגליל, בתוך: פינס, ש׳ (עורך), *ספר זכרון ליעקב פרידמן ז״ל, קובץ מחקרים*, עמ׳ 59–75.

אופנהיימר 1991:
אופנהיימר, א׳, 1991, *הגליל בתקופת המשנה*, ירושלים.

אילן 1990:
אילן, צ׳, 1990, חידושים מכפר מערות ארבל, *נקרות צורים* 17, עמ׳ 11–12.

אילן 1992:
אילן, צ׳, 1992, *ארבל: אלפיים שנות היסטוריה בגליל המזרחי*, עופרה.

אילן ואיזדרכת 1988:
אילן, צ׳ ואיזדרכת, א׳, 1988, *ארבל: ישוב יהודי קדום במזרח הגליל התחתון*, תל אביב.

אלון 1957:
אלון, ג׳, 1957, *מחקרים בתולדות ישראל, בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד, כרך א*, תל אביב.

ביכלר 1964:
ביכלר, א׳, 1964, *עם הארץ הגלילי*, אלדד, י׳ (תרגום), ירושלים.

בירנבוים 2006:
בירנבוים, ח׳, 2006, *ההקפדה על טהרת הגוף בקרב החברה היהודית בארץ ישראל בימי בית שני*, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, ירושלים.

גרוסברג 1998:
גרוסברג, א׳, 1998, כיצד הוכשרו המקוואות בימי הבית השני – מצדה וירושלים, *מחקרי יהודה ושומרון* ז, עמ׳ 53–68.

דיגן 1973:
דיגן, ר׳, 1973, כתובת מתימן על כ״ד משמרות –הכוהנים, *תרביץ* מב, עמ׳ 302–303.

טפר ושחר 1985:
טפר, י׳ ושחר, י׳, 1985, *ישובים יהודים בגליל ומערכות המסתור שביניהם*, תל אביב.

טריפון 1990:
טריפון, ד', 1990, האם עברו משמרות הכוהנים מיהודה לגליל אחרי מרד בר כוכבא?, *תרביץ* נט, עמ' 77–93.

כהנא 1979:
כהנא, ט', 1979, הכוהנים למשמרותיהם ולמקומות התיישבותם, *תרביץ* מח, עמ' 9–29.

ליבנר 2004:
ליבנר, ע', 2004, *ההיסטוריה היישובית של הגליל המזרחי בתקופה ההלניסטית הרומית והביזנטית לאור ממצאי סקר ארכיאולוגי*, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, רמת גן.

ליבנר 2009:
Leibner, U., 2009, *Settlement and History in Hellenistic, Roman, and Byzantine Galilee, An Archaeological Survey of the Eastern Galilee*, Tübingen.

סטפנסקי 2000:
סטפנסקי, י', 2000, הכתובת "יוסף בן אלעזר בן שילא איש חורשה" מטבריה, עדות ארכיאולוגית למעבר יהודים לגליל לאחר מלחמת בר־כוכבא, *מחקרי יהודה ושומרון* ט, עמ' 135–146.

ספראי 1981:
ספראי, ז', 1981, *פרקי גליל: בתקופת המשנה והתלמוד*, מעלות.

פורת 1989:
פורת, י' , 1989, טיח באמות מים כאינדיקטור כרונולוגי, בתוך: עמית, ד', הירשפלד, י', ופטריך, י' (עורכים), *אמות המים הקדומות בארץ ישראל*, ירושלים, עמ' 69–87.

פורת 2006:
פורת, ר', 2006, *מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא במרחב עין גדי – קומראן, לאור המחקר המחודש במדבר יהודה*, עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, ירושלים.

פטריך 1985:
פטריך, י', 1985, מערות מסתור וכתובות יהודיות במצוקי נחל מכמס, *ארץ ישראל* 18, עמ' 153–166.

פליישר 1981:
פליישר, ע', 1981, עניינים קיליריים, *תרביץ* נ, עמ' 282–302.

קליין 1939:
קליין, ש' (עורך), 1939, *ספר הישוב, כרך א*, ירושלים.

קליין 1946:
קליין, ש', 1946, *ארץ הגליל, מימי העליה מבבל עד חתימת התלמוד*, ירושלים.

רוזנפלד 1994:
רוזנפלד, ב', 1994, עכברא – יישוב כוהנים ליד ציפורי בתקופת התלמוד, *ישראל – עם וארץ* ז–ח, עמ' 127–132.

רייך 1990:
רייך, ר', 1990, *מקוואות־טהרה יהודיים בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד*, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, ירושלים.

שבטיאל 2009א:
שבטיאל, י', 2009א, מקלטי מצוקים בגליל בתקופת מרד החורבן, בתוך: גרוסמרק, צ', גורן, ח', זלטנרייך, י' ועבאסי, מ' (עורכים), *מחקרים חדשים של הגליל, ספר העשור לכנס מחקרי גליל*, תל־חי, עמ' 3–21.

שבטיאל 2009ב:
שבטיאל, י׳, 2009ב, *מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל: היישוב היהודי בגליל בתקופה הרומית הקדומה על סמך מחקר חללים תת־קרקעיים*, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, רמת גן.

שבטיאל 2011א:
שבטיאל, י׳, 2011א , מערות המסתור בגליל, ייחודן ותפוצתן־עדכון ודיון מחודש, *קתדרה* 142, עמ׳ 7–26.

שבטיאל 2011ב:
שבטיאל, י׳, 2011ב, מקלטי מצוקים בארץ הגליל והמקבילים להם בארץ בנימין – זהות טיפולוגית וזיקה הסטורית, בתוך: טבגר, א׳, עמר, ז׳ וביליג, מ׳ (עורכים), *במעבה ההר: מחקרי הר אפרים ובנימין*, בית אל, עמ׳ 45–58.

שבטיאל וזיסו 2007:
Shivtiel, Y. & Zissu, B., 2007, Coins from Ákbara and Nahal Ámud Cliffs, *Israel Numismatic Journal* 16, pp. 112-117.

מקורות היסטוריים

מלחמת היהודים:
יוסף בן מתתיהו, 2009, *תולדות מלחמת היהודים ברומאים*, אולמן, ל׳ (תרגום),ירושלים.